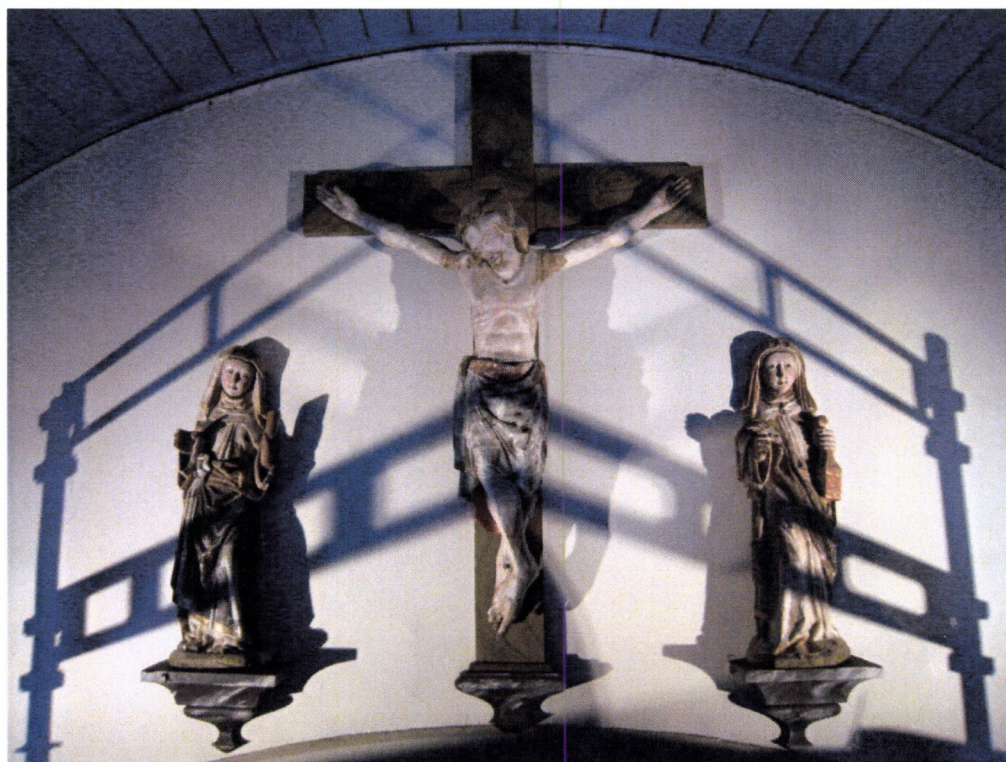

TRE MIDDELALDERSKULPTURER FRA GJERSTAD KIRKE

Krusifiks med helgener. Forprosjekt

Nina Kjølsten Jernæs, Dagheid Berg og Anne Apalnes Ørnhøi

Norsk institutt for kulturminneforskning (NIKU)
 Storgata 2, Postboks 736 Sentrum, 0105 Oslo
 Telefon: 23 35 50 00
www.niku.no

Tittel Tre middelalderskulpturer fra Gjerstad kirke Krusifiks med helgener. Forprosjekt	Rapporttype/nummer NIKU Oppdragsrapport 31/2015	Publiseringsdato 26.02.2015
	Prosjektnummer 1020419	Oppdragstidspunkt Februar 2015
	Forsidebilde Skulpturer før demontering 2015. NIKU 2015	
Forfatter(e) Nina Kjølse Jernæs, Dagheid Berg og Anne Apalnes Ørnhøi	Sider 10	Tilgjengelighet Åpen
	Avdeling Konservering	

Prosjektleder Anne Apalnes Ørnhøi
Prosjektmedarbeider(e) Nina Kjølse Jernæs og Dagheid Berg
Kvalitetssikrer Merete Winness

Oppdragsgiver(e) Riksantikvaren

<p>Sammendrag</p> <p>Riksantikvaren ved malerikonservatorene J. Brønne og K. Solberg befarte Gjerstad kirke i 1988, og konkluderte med at tre middelalderskulpturer som er plassert på korskillet burde konserveres. Da tilstanden var dårlig med mye løs original maling, ble de tre skulpturene forsidesikret. I januar 2015 ble skulpturene fraktet til NIKUs konserveringsatelier for konservering. Skulpturene har meget dårlig tilstand, der løs maling fra opprinnelig middelalder polykromi er det største problemet. De er også skitne og har skjæmmende eldre retusjer. Det anbefales å konsolidere løs maling, rense overflater og retusjere skjæmmende skader. Noen undersøkelser bør gjøres for å gi svar på original materialbruk samt inngående tilstand, og for å kunne velge riktig materialer og metoder i konserveringsarbeidet.</p>

Emneord Polykrom skulptur, middelalder, kirkekunst, konservering

Avdelingsleder

Merete Winness

Innholdsfortegnelse

1	Bakgrunn for prosjektet.....	7
2	Om skulpturene	7
2.1	Beskrivelse	7
3	Tidligere behandling	8
4	Tilstand før behandling.....	8
4.1	Tilstandsregistrering 1988	8
4.2	Tilstand 2015	8
5	Behandlingsforslag	10
5.1	Undersøkelse og behandling av bunnmateriale	10
5.2	Undersøkelse av malingslag	10
5.3	Konsolidering av løs maling	10
5.4	Rensing for støv og smuss	10
5.5	Fjerning av overmaling/retusjer	10
5.6	Retusjering.....	10
6	Materialliste.....	11
7	Litteratur.....	11

1 Bakgrunn for prosjektet

Riksantikvaren ved malerikonservatorene J. Brønne og K. Solberg befarte Gjerstad kirke i 1988, og konkluderte med at tre middelalderskulpturer burde konserveres¹. Da tilstanden var dårlig med mye løs original maling, ble de tre skulpturene forsidesikret.

6.1.2015 befarte Riksantikvaren ved I. Schonhowd sammen med NIKU ved A. A. Ørnhøi kirken, og det ble besluttet at middelalderskulpturene skulle inn til NIKUs konserveringsatelier for behandling. Den 4.2.2015 ankom skulpturene atelieret.

2 Om skulpturene

Opprinnelig stod det trolig en stavkirke i Gjerstad, mens den gamle kirken ble reist i 1622². 18.april 1870 begynte rivningen av denne kirken for å gi plass til en ny kirke³. Skulpturene har trolig hengt i den gamle kirken og flyttet over til den nye. Skulpturene henger i dag på korskillet i nye Gjerstad kirke, reist i 1871. Skulpturene har tidligere hengt på sørsiden av skipet⁴.

2.1 Beskrivelse

Avbildningene er korsfestede Kristus, flankert av kvinnelig helgen med bokpose og kvinnelig helgen med bok. Ut fra sammensetning av motiver samt stilmessig og materialmessig sammenligning, har korsfestede Kristus trolig ikke hørt sammen med helgenene. De sistnevnte kan stamme fra et helgenskap.⁵ De er malt med middelalderens polykromi. Det er trolig benyttet tradisjonelle materialer med en krittgrundering og oljemaling. Metaller er også benyttet i polykromien. Dette vil kunne undersøkes nærmere under konservering av skulpturene.

Kristusfigur Kristusfigur på kors. Tornekrone. Hodet faller lett ned mot høyre, kroppen er lett sammensunket. Kryssende føtter, lendeklede, bemalt sår i siden, bemalt sår på hender og føtter.. Mål: H: 125 cm B: 105 cm D: 25 cm Materialer: mulig eple- eller pæretre (Innberetning O. Espevoll 1958)
Kors (sekundært) Mål: H: 170 cm B: 115 cm D: 4 cm Materialer: mulig furu?
Helgen med bokpose Kvinnelig helgenfigur med bokpose som attributt på venstre hånd. Attributt på høyre hånd mangler. Mål: H: 86 cm B: 27 cm D: 16 cm Materialer: Trolig eik (Innberetning O. Espevoll 1958) Plassering i kirken: korskillet, sør for krusifiks
Helgen med bok Kvinnelig helgenfigur med bok som attributt på venstre hånd. Attributt på høyre hånd mangler. Mål: H: 86 cm B: 27 cm D: 17 cm Materialer: Trolig eik (Innberetning O. Espevoll 1958) Plassering i kirken: korskillet, nord for krusifiks

¹ Brønne, J., Solberg, K. 1988: *Rapport A-265 Gjerstad kirke – Osterøy kommune. Befaring 28.9.88*. Riksantikvarens arkiv

² Norges kirker, Hordaland bind 3, s. 114.

³ Litleskaret, J. 1932: *Soga om Gjerstadkyrkja*. Bergen 1932. S. 69.

⁴ Litleskaret, J. 1932: *Soga om Gjerstadkyrkja*. Bergen 1932. S. 66.

⁵ Brønne, J. Solberg, K. 1988: *Rapport A-265 Gjerstad kirke – Osterøy kommune. Befaring 28.9.88*. Riksantikvarens arkiv

3 Tidligere behandling

Skulpturene har trolig blitt overmalt på 1620-tallet og på 1870-tallet⁶. Et fotografi tatt av O. Espevoll i boken *Soga om Gjerstadkyrkja* viser skulpturene med overmalingen fra 1870-tallet (s. 110). I denne boken er det også en inventarliste, trolig fra 1871, daden nåværende kirka ble reist, som gir en beskrivelse av skulpturene med denne overmalingen (s. 84):

Restar av alvertavle «Kristus på korset, fremstillet død med korslagte fødder, og på særskildte blaa marmorerte konsoller. To figurer begge med opprakte armer, den ene med grønligt hovedliv og blaa kjortel med forsølvede lyskanter (Maria), den anden med blaat lin og rød kjortel med gylne kanter holdende i venstre haand en bog i et baand (Johannes).»

I 1957 ble det utført en omfattende restaurering av de tre skulpturene der overmaling fra to tidsepoker ble fjernet.⁷ I innberetningen beskrives ikke omfanget av behandling, ei heller materialbruk eller metode. Det finnes rester av voks og lim på samtlige skulpturer, trolig fra restaureringen utført i 1957.

4 Tilstand før behandling

4.1 Tilstandsregistrering 1988

I innberetningen fra befaringen i april 1988 blir skulpturene beskrevet med meget dårlig konserveringstilstand selv på litt avstand. I september samme år ble det foretatt en ny befaring der skulpturene ble vurdert fra stillas. Konserveringstilstanden ble beskrevet som alarmerende dårlig, og alle tre figurene ble forsidebeskyttet med japanpapir pålimt med 3 % gelatinløsning. Konservering ble anbefalt.⁸

4.2 Tilstand 2015

Forsidebeskyttelsen fra 1988 sitter fremdeles godt, men det er i tillegg mange opp- og avskallinger utenfor forsidebeskyttelse. Det vil si at tilstanden er forverret siden 1988.

Utprøving av materialer og metoder for behandling. Følgende tester er utført februar 2015:

Kristusfigur

TEST		HVA	HVOR	RESULTAT
A	Punkt-konsolidering	Størlim 3 % i vann. Ca. 35°C på limet ved påføring.	Kristus høyre fot	Størlim trengte ikke inn (for stor overflatespenning)
B	Punkt-konsolidering	Størlim 3 % iblandet litt isopropanol. Ca. 35°C på limet ved påføring.	Kristus høyre fot	Ingen inntrengning
C	Punkt-konsolidering	Størlim 3 % tilsatt litt oksegalle. Ca. 35°C på limet ved påføring.	Kristus høyre fot	Ingen inntrengning

⁶ Espevoll, O. 1958: *Innberetning om restaurering av krusifiks og to Maria-bilder fra Gjerstad kirke, Haus i Hordaland*. Riksantikvarens arkiv.

⁷ Espevoll, O. 1958: *Innberetning om restaurering av krusifiks og to Maria-bilder fra Gjerstad kirke, Haus i Hordaland*. Riksantikvarens arkiv.

⁸ Brønne, J., Solberg, K. 1988: *Rapport A-265 Gjerstad kirke – Osterøy kommune. Befaring 28.9.88*. Riksantikvarens arkiv

D	Punkt-konsolidering	Størlim 3 %, Ca. 35°C på limet ved påføring. Forvætet med isopropanol, med spisspensel. Oppskallinger lagt ned med varmeskje.	Kristus høyre fot	God inntrengning. Resultat etter 1 døgn: bra
E	Punkt-konsolidering	Størlim 4 %, med forvæting isopropanol med spisspensel. Oppskallinger lagt ned med varmeskje.	Kristus høyre fot	God inntrengning. Resultat etter 1 døgn: bra
F	Punkt-konsolidering	Paraloid B72, 4 % i metoksypropanol. Ventet ca. 30 min, før oppskallinger ble lagt ned med varmeskje.	Kristus lendelede rødt felt, venstre side	God inntrengning. Resultat etter 1 døgn: bra
G	Rensing	Saliva	Kristus høyre fot (samme sted som konsolideringstest A)	Resultat: bra

Helgen med bok

TEST	HVA	HVOR	RESULTAT
A	Konsolidering: Størlim 3 %, forvæte med isopropanol for at limet skal trenge inn. Ca 35°C på limet ved påføring, holdt malingen på plass til det tørket.	Sort område, noe hvit grundering synlig. Fold på venstre erme.	Resultat etter 1 døgn: Bra
B	Konsolidering: Størlim 4 %, samme fremgangsmåte som A.	Grønt område. Til venstre for midten på basen.	Resultat etter 1 døgn: Bra
C	Konsolidering: Paraloid B-72 4 % i metoxypropanol. Påførte med spisspensel og ventet 5-10 min før jeg brukte varmeskje ca 60°C.	Sort område. Fold i kappen nedenfor venstre kne.	Resultat etter 1 døgn: Bra
D	Rensing: Saliva	Original maling. Sort område. Fold i kappen ovenfor venstre kne.	Resultat: Bra
E	Rensing: Saliva	Gammel retusj. Fold i kappen ovenfor venstre kne.	Resultat: Lett løselig
F	Rensing: Isopropanol	Gammel retusj. Fold i kappen ovenfor venstre kne.	Resultat: Bra, lar seg lett løse

5 Behandlingsforslag

Behandlingsforslaget er basert på testene nevnt over.

5.1 Undersøkelse og behandling av bunnmateriale

For å avgjøre bunnmaterialets tilstand bør de tre skulpturene røntgenfotograferes. På denne måten kan det avgjøres om skulpturene har insektskader, sprekker eller andre svakheter i treverket og konstruksjonen. Dersom det skulle vise seg å være behov for konservering av treverket vil NIKU legge frem behandlingsforslag før arbeidet påbegynnes.

Helgenskulpturene er skåret i eik, det kan lett sees med det blotte øyet. Kristusfiguren blir i innberetningen fra 1958 antatt som eple- eller pæretre. En treslagsanalyse ville kunne avgjøre i hvilket materiale skulpturen er skåret. I sammenheng med en kunsthistorisk vurdering vil dette kunne bidra til en klarer proveniens.

5.2 Undersøkelse av malingslag

For å kunne klargjøre lagstruktur for originalmaling og overmalinger, samt retusjer, bør det lages tverrsnitt av utvalgte områder på skulpturene.

I tillegg bør det gjøres en XRF-undersøkelse for å bestemme hvilke metaller som er brukt i den originale polykromien. Når det gjelder rens av ulike metaller vil det være av avgjørende betydning å vite hvilke metaller som er brukt, da de ikke kan brukes samme rensemetode på de ulike metallene og på korrodert metall.

5.3 Konsolidering av løs maling

NIKU anbefaler at løs maling konsolideres med Paraloid B72 i metoksypropanol. Paraloid B-72 er en høymolekylær, akrylisk kopolymer⁴⁸ og klassifisert som et klasse A materiale i forhold til Fellers klassifisering av materialer⁹.

5.4 Rensing for støv og smuss

Det anbefales å rense etter konsolidering av løs maling. Rensing av løst smuss kan utføres med pensel. Deretter anbefales det å rense med et vandig rensmiddel.

5.5 Fjerning av overmaling/retusjer

Det er vanskelig å ta stilling til fjerning av rester av overmaling på grunn av at store deler av skulpturene er dekket av forsidebeskyttelse. Først etter konsolidering og rensing av overflaten vil det være mulig å avgjøre om det vil være hensiktsmessig å fjerne eventuelle gamle overmalinger/retusjer. Dette gjelder i både krusifikset og helgenene.

5.6 Retusjering

Hensikten med retusjering av skulpturene vil være å dempe sekundære tilføyelser og i størst mulig grad fremme den originale polykromien i den grad det lar seg gjøre. Etter rensing vil det være mulig å bestemme retusjeringsnivå for å finne balansen mellom skadede områder og komplettering av original polykromi. Det anbefales å retusjere med et reversibelt retusjeringmiddel som for eksempel gouache.

⁹ Appelbaum, B. 2007: *Conservation treatment methodology*. Oxford: Butterworth-Heinemann (s.320).

6 Materialliste

Tiltak	Metode	Materialer Handelsnavn	Materialer (kjemisk sammensetning)	Område
Konsolidering	Konsolideringsmiddel påført punktvis med pensel. Varmeskje ca. 60°C	Paraloid B72 løst i metoksypropanol	Termoplastisk etyl metakrylat ko-polymer harpiks Organisk løsemiddel	I skadeområder
Rensing	Tørr-rensing	Pensel, støvsuger og fjerning av noe voks med skalpell		Hele skulpturen
	Våtrens	Saliva		Hele skulpturen
	Fjerning av gamle retusjer	Vann/isopropanol og skalpell	H ₂ O/ CH ₃ CH(OH)CH ₃	Gamle skjemmende retusjer
Visuell reintegrering	Retusjering	Gouache	Pigment og gummi arabicum	I skadeområder

7 Litteratur

Appelbaum, B. 2007: *Conservation treatment methodology*. Oxford: Butterworth-Heinemann

Brænne, J. Solberg, K. 1988: *Rapport A-265 Gjerstad kirke – Osterøy kommune. Befaring 28.9.88*. Riksantikvarens arkiv

Espevoll, O. 1958: *Innberetning om restaurering av krusifiks og to Maria-bilder fra Gjerstad kirke, Haus i Hordaland*. Riksantikvarens arkiv.

Litleskaret, J. 1932: *Soga om Gjerstadkyrkja*. Bergen 1932

Norges kirker, Hordaland bind 3

Norsk institutt for kulturminneforskning er et uavhengig forsknings- og kompetansemiljø med kunnskap om norske og internasjonale kulturminner.

Instituttet driver forskning og oppdragsvirksomhet for offentlig forvaltning og private aktører på felter som by- og landskapsplanlegging, arkeologi, konservering og bygningsvern.

Våre ansatte er konservatorer, arkeologer, arkitekter, ingeniører, geografer, etnologer, samfunnsvitere, kunsthistorikere, forskere og rådgivere med spesiell kompetanse på kulturarv og kulturminner.

www.niku.no

NIKU Oppdragsrapport 31/2015

NIKU hovedkontor
Storgata 2
Postboks 736 Sentrum
0105 OSLO
Telefon: 23 35 50 00

NIKU Tønsberg
Farmannsveien 30
3111 TØNSBERG
Telefon: 23 35 50 00

NIKU Bergen
Dreggsallmenningen 3
Postboks 4112 Sandviken
5835 BERGEN
Telefon: 23 35 50 00

NIKU Trondheim
Kjøpmannsgata 1b
7013 TRONDHEIM
Telefon: 23 35 50 00

NIKU Tromsø
Framsenteret
Hjalmar Johansens gt. 14
9296 TROMSØ
Telefon: 77 75 04 00